

Ἐρεισμα / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Περιοδικό των Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
των Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 3 / Issue 3

Δεκέμβριος 2023 / December 2023

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Ereisma* για την *Istoria*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Χρύσα Σκεπεντζή** | Cover photo © **Chryssa Skepentzi**, *Αδέξιες μοναξιές I*, 70x49,5 (2021).

Ευχαριστούμε την Χρύσα Σκεπεντζή για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA για την *Istoria* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδην, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Αρτεμησία Κουρελά, Μαρουσώ Περδίκη, Ματίνα Φωτιάδου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara • **Issue Editors:** Athena Syriatou, Matina Fotiadou, Artemisia Kourela, Marouso Perdiki • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

[εισαγωγικά]

Το περιοδικό *Ερεισμα για την Ιστορία*, είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδακτόρων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδακτόρων, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αφορούν κατά κύριο λόγο την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Η διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Αθηνά Συριάτου

[editorial]

The Journal *EREISMA* (which is Greek for ‘stepping stone’) is the open-access, peer reviewed, interdisciplinary journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the Department of History and Ethnology of the Democritus University of Thrace and covers the period from 15th century to the present. Its chief aim is to bring to the general professional public historical research by PhD candidates and by current and previous post-graduate and undergraduate students of the Department of History and Ethnology, but it is very happy to consider publication of work by other historians. It will therefore showcase recent research, both from the Laboratory itself and from history departments in other Greek universities and other research institutions. As it targets on an interdisciplinary approach to history it invites articles not only from historians but also from anthropologists, sociologists and political scientists. It will also include reports on academic conferences and colloquia, cultural events regarding history taking place in Komotini, the seat of the Department as well as interviews and book reviews. The Journal hopes to become a stepping stone, publishing the work of young historians, as they take their first steps in their academic careers.

The Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Athena Syriatou

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΑΡΤΕΜΗΣΙΑ ΚΟΥΡΕΛΑ, Ο δημόσιος λόγος στη Σμύρνη κατά την περίοδο της επιδημίας χολέρας (1865).....	7
KONSTANTINA TORTOMANI, Antiquarianism, Orientalism, and an Eluding Modernity: Depictions of Greece in British Nineteenth-Century Travel Accounts.....	19
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια: Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο...	30
ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΩΤΟΓΛΙΔΗΣ, «Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»: η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967).....	47
ΣΙΝΤΟΡΕΛΑ ΜΠΡΑΧΑ, Ο εθνικός «Εαυτός» και ο Έλληνας ως εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια της Αλβανίας (1945-1990).....	64
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΟΥΤΣΙΚΟΣ, Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981.....	79
ΦΩΤΕΙΝΗ ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΟΥ, Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες του Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου.....	93
ΧΡΥΣΑ ΜΕΝΔΡΙΝΟΥ, Κοσμικά θέματα στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19ου αιώνα: Η περίπτωση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές Καβάλας.....	116
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	135

**Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια:
Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
στον Μεσοπόλεμο**

Ευσταθία Παρασκευά

Φιλόλογος Δ.Ε., δρ Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου είναι η κριτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών που συγκροτούν την εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα κείμενα που ανθολογούνται στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Νέων Ελληνικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης που διδάσκεται κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1920-1940). Η εικόνα με την οποία αυτή η εποχή παρουσιάζεται είναι εξαιρετικά σημαντική, διότι τα χαρακτηριστικά της συνιστούν κάποια από τα στοιχεία της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας του ελληνισμού που προσπαθεί να επιβιώσει μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την συνακόλουθη πολιτική κρίση του Μεσοπολέμου. Στόχος είναι να εξεταστούν τα στοιχεία αυτά έτσι όπως προβάλλονται μέσα από τον λόγο των ανθολογούμενων κειμένων, η ανθολόγηση των οποίων δεν υπακούει σε κάποιον λογοτεχνικό κανόνα. Γι' αυτό κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστούν οι έννοιες της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας και ο διαμορφωτικός ρόλος της εκπαίδευσης.

1. Έθνος, εθνικισμός και εθνική ταυτότητα

Ο εθνικισμός κατανοείται κυρίως ως ιδεολογία, ενώ το έθνος ως μορφή συλλογικής ταυτότητας. «Το έθνος αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη».¹ Επίσης, «δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος, εάν μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό, όπου πολιτισμός σημαίνει με τη σειρά του ένα σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας».² Όλοι οι εθνικισμοί διαθέτουν τόσο το εθνοτικό όσο και το στοιχείο του πολίτη σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό.³ Έτσι, σύμφωνα με τον Anthony

¹ Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα (Αθήνα: Νεφέλη, 1997), 26-27.

² Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992), 23, 26.

³ Rogers Brubaker, «The Manichean Myth: Rethinking the Distinction between ‘Civic’ and ‘Ethnic’ Nationalism», στο *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, επιμ. Hanspeter Kriesi, Klaus Armington και Hannes Siegrist (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2004), 55-71. Aviel Roshwald, «Civic and Ethnic Nationalism», στο *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism*, επιμ. John Stone, Rutledge M. Dennis, Polly S. Rizova, Anthony D. Smith, και

Smith, «το έθνος μπορεί να οριστεί ως ο κατονομασμένος ανθρώπινος πληθυσμός που μοιράζεται μια ιστορική εδαφική επικράτεια, κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες, μια μαζική, δημόσια κουλτούρα, κοινή οικονομία και κοινά για όλα τα μέλη νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις».⁴

Η κρατική αυθυπαρξία, την οποία οι συντελεστές της εκλάμβαναν ως εθνική αφύπνιση, έγινε αίτημα του βαλκανικού εθνικισμού. Το επιχείρημα για ανεξάρτητη πολιτική υπόσταση δικαιολογούσε την απαίτηση για πολιτική ανεξαρτησία και τα βαλκανικά εθνικά κράτη έθεσαν ως προτεραιότητα την εδραίωση της εθνικής ταυτότητας και την ενίσχυση της εθνικής συνοχής εντός των συνόρων τους, με την επιστράτευση διαφόρων θεσμών, όπως του στρατού, της εκκλησίας, του εκπαιδευτικού συστήματος, και με την υιοθέτηση μεθόδων ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού για την προώθηση της υποτιθέμενης εθνικής ομοιογένειας.⁵

Η ταυτότητα ενός έθνους και ενός συνόλου ακολουθεί την αυτοπροσδιοριστική διαδικασία με στόχο να είναι ομοιογενής, με τον εξοβελισμό όσων απειλούν την υποτιθέμενη ενότητα. Ο προσδιορισμός της ελληνικότητας και η περιχαράκωση της παράδοσης δεν προσφέρουν απλώς μία σαφή εθνική ταυτότητα αλλά και κάποιο αίσθημα ασφάλειας.⁶ Βασικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας υπήρξε η Μεγάλη Ιδέα. Η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο, οι ευνοϊκές διεθνείς συγκυρίες και οι επιτυχείς πολεμικές επιχειρήσεις, που έδωσαν στην Ελλάδα νέα εδάφη κατά τους Βαλκανικούς Αγώνες και αργότερα, κορύφωσαν την Μεγάλη Ιδέα -όρος που γεννήθηκε σε αγόρευση του Ιωάννη Κολέττη στις 14/1/1844. Ειδικότερα, φάνηκε να πραγματώνεται όταν υπογράφηκε στις 10 Αυγούστου 1920 η Συνθήκη των Σεβρών, που δημιουργούσε την λεγόμενη Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Πραγματική ταφόπετρά της όμως, υπήρξε η Συνθήκη της Λοζάνης, η οποία υπογράφηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και πρόβλεπε την ανταλλαγή των πληθυσμών, στις 24 Ιουλίου 1923, περιορίζοντας την Ελλάδα στα σημερινά της σύνορα.⁷ Η προσφυγοποίηση προκάλεσε ένα σύνολο αντιλήψεων για τη Μικρασιατική Καταστροφή που αποτελεί το Παγιωμένο Πολιτισμικό Μικρασιατικό Τραύμα, το οποίο βασίζεται στην άρνηση της πραγματικότητας και σε έναν ατέρμονο θρήνο, γιατί οι θρηνούντες δεν έχουν αποδεχθεί τον αποχωρισμό.⁸

2. Το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου και η πολιτική ταυτότητα

Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, στον πολιτικό χώρο, η διαμάχη βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού οικοδομήθηκε πάνω στη διαίρεση του εθνικού σώματος. Η βενιζελική παράταξη αντιδιαστέλει το έθνος προς τους προδότες του μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και

Xiaoshuo Hou (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2016), 2.

⁴ Anthony Smith, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύα Πέππα (Αθήνα: Οδυσσέας, 2000), 30.

⁵ Ελεονώρα Ναζίδου, *Η ευρωπαικότητα εντός της βουλγαρικής βαλακανικότητας. Ο Λιούμπεν Καραβέλωφ, ο φεντεραλισμός και οι Έλληνες* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021), 37-38.

⁶ Δημήτρης Τζόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1989), 13-15.

⁷ Έλλη Σκοπετέα, «Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)» (Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 1984), 325.

⁸ Λίμπη (Ελευθερία) Τατά Αρσέλ, *Με τον διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές* (Αθήνα: Κέδρος, 2014), 44.

καλεί σε δράση τους Έλληνες ή το λαό, όπως και η προκήρυξη του στρατού και του στόλου τον Σεπτέμβριο του 1922. Ο Εθνικός Διχασμός είχε αναστείλει τη διαδικασία συγκρότησης ενός εθνικού αισθήματος που θα εδραιωνόταν πάνω στην ιδέα της ταύτισης του λαού με το έθνος και στην ιδέα του εθνικού στρατού. Ο αλυτρωτικός εθνικισμός έδωσε μετά την μικρασιατική ήττα τη θέση του σε έναν εσωστρεφή εθνικισμό, ενώ ο Βενιζέλος διατύπωσε μετά την ελληνοτουρκική προσέγγιση (1930) μία πρόταση δημιουργίας ενός εθνικισμού προσανατολισμένου στις αξίες της ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Οι δυνάμεις αυτές υποστήριξαν ότι το έθνος έπρεπε να δημιουργήσει έναν ηθικό πολιτισμό και μια εθνική κουλτούρα, με την καλλιέργεια της γλώσσας του και τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού.⁹

Παράλληλα, προβάλλει το αίτημα της εσωτερικής ανασυγκρότησης της χώρας. Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα ήταν η στέγαση και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, η αγροτική μεταρρύθμιση, η προστασία του εμπορίου και η ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η κυβερνητική αστάθεια και η πολιτική ρευστότητα είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου. Η έκπτωση του μεγαλοϊδεατικού ιδεολογήματος πλήττει ιδιαίτερα το βενιζελισμό, γιατί αυτός κυρίως ήταν ο φορέας του αστικού εθνικισμού, με αποτέλεσμα στο χώρο των φιλελευθέρων να παρατηρούνται οι πιο έντονες πολιτικές ανακατατάξεις και ιδεολογικές αναζητήσεις.¹⁰

Αξίζει να επισημανθεί η τετραετής θητεία του Ελευθέριου Βενιζέλου ως προέδρου της κυβέρνησης (Ιούλιος 1928-Μάιος 1932). Όραμα της Τετραετίας ήταν μία καπιταλιστική οικονομία σε ταχεία ανάπτυξη και μία σύγχρονη αστική δημοκρατία, όραμα το οποίο υπηρέτησε προπαντός η εκπαιδευτική πολιτική, με τη συρρίκνωση της κλασικής μέσης εκπαίδευσης και την προώθηση της καθολικής υποχρεωτικής δημοτικής εκπαίδευσης και της τεχνικής. Κοινωνικά, τόσο η αγροτική όσο και η εκπαιδευτική πολιτική της τετραετίας ωφελούσαν πρωταρχικά το μαζικότερο στήριγμα του βενιζελισμού και της αβασίλευτης, δηλαδή το πλήθος των νέων μικροϊδιοκτητών που δημιούργησε η αγροτική μεταρρύθμιση από πρόσφυγες και γηγενείς ακτήμονες. Σε αρμονία με το όραμα της Τετραετίας βρίσκονταν και οι δύο άξονες της εξωτερικής πολιτικής: ειρηνική συνεργασία με τις γειτονικές χώρες με προσέγγιση της Τουρκίας και απαγκίστρωση από τους ανταγωνισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων.¹¹

3. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στη συγκρότηση ταυτοτήτων

Η εθνοκεντρική Ιστορία αποσιωπά το πολυπολιτισμικό και πολυεθνικό παρελθόν και τη συνακόλουθη πολιτισμική αλληλεπίδραση, διότι στόχο έχει να αποδείξει ότι το έθνος διαφύλαξε την πολιτισμική του ακεραιότητα απέναντι στους ιστορικούς εχθρούς του και να θεμελιώσει τα εδαφικά του δικαιώματα εντός και εκτός των ορίων του εθνικού κράτους.¹²

⁹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο: Η ελληνική δημόσια συζήτηση* (Αθήνα: Ασίνη, 2012), 57-68.

¹⁰ Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση των περιοδικών Ιδέα* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1983), 17-24, 188.

¹¹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: η παράταση των διχασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017), 55-57.

¹² Άγγελος Παληκίδης, «Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας», *Πρακτικά 1^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Λαμία 22-24 Νοεμβρίου 2019, διαθέσιμο στο (78) (PDF)

Το σχολείο είναι φορέας του «κανόνα» της συλλογικής μνήμης, καθώς μέσα από τη διδασκαλία κωδικοποιούνται και αναμεταδίδονται όλα τα «σημαντικά» γεγονότα και εκπαιδεύεται στο συλλογικό ανήκειν όλη η κοινότητα που υπερβαίνει τα όρια του σχολείου. Η συλλογική μνήμη γεννιέται από την επικοινωνία των μελών μιας κοινότητας σχετικά με το νόημα του παρελθόντος.¹³ Στην ελληνική περίπτωση μπορούμε να διακρίνουμε μια εξαιρετικά ισχυρή σχέση ανάμεσα στην ιστορική και την εθνική μνήμη και μάλιστα να υποθέσουμε πως η έννοια της ιστορικής μνήμης απορροφάται από την έννοια της εθνικής μνήμης.¹⁴

Ο χώρος όπου διαμορφώνονται και αναπαράγονται οι ταυτότητες είναι το εθνικό σχολικό σύστημα και η ελληνική περίπτωση είναι αντιπροσωπευτική στη διαμόρφωση συλλογικών αναπαραστάσεων για το έθνος και την εθνική ταυτότητα μέσα από την παραγωγή της επίσημης εκπαιδευτικής γνώσης. Τα σχολικά βιβλία αποτυπώνουν με τον πιο παραστατικό τρόπο το βαθμό εθνοκεντρισμού του σχολικού συστήματος, αναπαράγοντας την εικόνα για τον «εθνικό εαυτό» και τους άλλους λαούς, κυρίως τους γειτονικούς, μέσα από μια ενιαία και συνεκτική αφήγηση. Με τις αναπαραστάσεις αυτές οι άνθρωποι νοηματοδοτούν τον κόσμο τους και προσλαμβάνουν τον εαυτό τους ως μέλη της εθνικής ομάδας.¹⁵

Στο ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών, τον 19ο και 20ό αιώνα μέχρι και σήμερα, το μάθημα της Ιστορίας εξυπηρέτησε τη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας και ιστορικής συνείδησης αποτελώντας έναν από τους βασικούς μηχανισμούς πολιτικής κοινωνικοποίησης του πολίτη με στόχο την κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση των ετερογενών ομάδων του πληθυσμού, που έπρεπε να αφομοιώσουν την εθνική ιδέα.¹⁶ Στην ελληνική περίπτωση, ο άξονας γύρω από τον οποίο αρθρώθηκε η επίσημη δημόσια αφήγηση του παρελθόντος, δηλαδή η σχολική Ιστορία μας, προτάθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο δυο μόλις δεκαετίες ύστερα από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και τη θεσμοθέτηση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, με την πεντάτομη ιστορία του, η οποία έβρισκε απήχηση στην κοινωνία. Η οπτική του Παπαρρηγόπουλου κατέστη δομικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.¹⁷ Αναλυτικότερα, η πορεία προς την ελληνοποίηση της ιστορίας ολοκληρώνεται μετά το 1880, με την ανάδειξη του Βυζαντίου σε οργανικό κομμάτι της ελληνικής Ιστορίας, με αντίστοιχη σχετική υποχώρηση της απόλυτης κυριαρχίας της αρχαιότητας. Στις αρχές του 20ού αιώνα, αρθρώνεται ο λόγος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Στο Ανώτατο Παρθεναγωγείο Βόλου ο Αλέξανδρος Δελμούζος μετατοπίζει το κέντρο βάρους στον σύγχρονο πολιτισμό,

Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας (2018-19) | Angelos Palikidis - Academia.edu, ανακτήθηκε στις 20 Σεπτεμβρίου 2020.

¹³ Αντώνης Λιάκος, «Τι είναι ‘μνήμη’;», στο *To παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Αρης Αναγνωστόπουλος (Αθήνα: Καστανιώτης, 2017), 32-44.

¹⁴ Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης», στο Παπαδημητρίου και Αναγνωστόπουλος, *To παρελθόν στο παρόν*, 45-63.

¹⁵ Έφη Αβδελά, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: ‘εμείς’ και οι ‘άλλοι’», στο «*Ti είν’ η πατρίδα μας;*»: *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, επιμ. Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997), 36-37, 50.

¹⁶ Γιώργος Κόκκινος, *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας: Για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 1998), 12.

¹⁷ Χάρης Αθανασιάδης, *Ta αποσυρθέντα βιβλία, Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015), 35.

όχι όμως ως αφετηρία αλλά ως απόληξη της ιστορίας του έθνους.¹⁸ Εξάλλου, το σύνολο της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας συγκλίνει στη διαπίστωση ότι τα σχολικά εγχειρίδια είναι φορείς εθνικής κυρίως ιδεολογίας, ευθύνη την οποία έχουν κυρίως επωμιστεί στην Ελλάδα τα εγχειρίδια της Ιστορίας με την επίκληση αυθεντιών, τη μονομέρεια, τη δογματικότητα, τις παρασιωπήσεις, τις στρεβλώσεις, την εξιδανίκευση, τις προκαταλήψεις και τη συγκινησιακή φόρτιση.¹⁹

Ωστόσο, ούτε τη Λογοτεχνία πρέπει να διαβάζουμε ανυποψίαστοι, όταν αυτή μιλά για ιστορικά γεγονότα, διότι η σχέση του λογοτεχνικού έργου με την Ιστορία είναι πολλές φορές εντελώς έμμεση και οπωδόποτε διαμεσολαβημένη, καθώς οι συγγραφικές υποκειμενικότητες συλλαμβάνουν την πραγματικότητα με διαφορετικούς τρόπους.²⁰ Είναι μάταιο να αναζητάμε την ιστορική πραγματικότητα και την ακαταμάχητη αλήθεια σε δημιουργήματα που έπλασε αρκετά αυθαίρετα η συγκίνηση, η αισθητική δεξιότητα και η καλλιτεχνική φαντασία.²¹ Είναι άξιο προσοχής το γεγονός πως τα κείμενα της έρευνάς μας είναι δημοσιευμένα ως ανθολογία στα σχολικά εγχειρίδια, γεγονός που σημαίνει πως δεν υπακούν σε κάποιον λογοτεχνικό κανόνα αλλά σε κάποια εκπαιδευτική στόχευση και ιδεολογία.

Βέβαια, μία ανθολογία συμβάλλει κάποτε στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα, καθώς ο διαμεσολαβητικός ρόλος της είναι καθοριστικός στη συσσώρευση και μετάδοση του εθνικού λογοτεχνικού κεφαλαίου διαμέσου εκπαιδευτικών θεσμών, καθώς παρεμβαίνει ενεργά ή υπογείως στις διαδικασίες παγίωσης και συγκρότησης του λογοτεχνικού παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος μιας εθνικής παράδοσης.²²

Επομένως, το λογοτεχνικό έργο ή το αφηγηματικό κείμενο με λογοτεχνικά χαρακτηριστικά, ως οργανωμένο σύνολο μορφής, περιεχομένου, ιδεολογίας, γλώσσας και συναίσθημάτων μάς βοηθά να κατανοήσουμε είτε την εποχή στην οποία δημιουργήθηκε, είτε και την εποχή στην οποία αναφέρεται ή διδάσκεται με την αναπαράσταση ιστορικών γεγονότων. Αυτά τα λογοτεχνικά και αφηγηματικά κείμενα θα μας απασχολήσουν παρακάτω, καθώς αποτελούν το πεδίο της έρευνάς μας.

4. Τα κείμενα

Το μάθημα των Νέων Ελληνικών, στο οποίο διδάσκονται τα κείμενα της μελέτης μας, αναφέρεται για πρώτη φορά ως αντικείμενο διδασκαλίας σε Διάταγμα του 1833 που αφο-

¹⁸ Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988), 34.

¹⁹ Άγγελος Παληκίδης, *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2002)* (Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 2009), 37-39, 48, 205-207.

²⁰ Βενετία Αποστολίδην, «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση», διαθέσιμο στο:

http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf, ανακτήθηκε στις 17 Μαρτίου 2020.

²¹ Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Μαρία Ματούση, «Ιστορία και λογοτεχνία: Χάδια, χαστούκια και το Χαστουκόδεντρο του Αρη Μαραγκόπουλου», στο *H δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, επιμ. Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015), 153-185.

²² Δημήτριος Καργιώτης, «Γεωργία Λαδογιάννη, Σκοτεινή ρίζα, Ανθολογία λυρισμού. Τόμος Α' 1900-1940, Τόμος Β' 1940-2000, εκδ. Παπαζήση, 2014, 2016», διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/29854043>, ανακτήθηκε στις 28 Ιουνίου 2020.

ρά την ίδρυση Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου στο Ναύπλιο. Το 1884 μετά από πρωτοβουλία του Ν. Πολίτη και με πρωθυπουργό τον Χ. Τρικούπη, το μάθημα των Ν.Ε. εισάγεται στο σχολικό πρόγραμμα των τριτάξιων Ελληνικών σχολείων με το Β.Δ. της 23ης Ιουνίου, με στόχο να υπηρετήσει τις εθνικές επιδιώξεις, την ιδέα της διαχρονικότητας του ελληνικού έθνους και την υπόσταση του νεοελληνικού κράτους. Η εξέλιξή του -όπως εξάλλου και όλου του εκπαιδευτικού συστήματος- συνδέεται άρρηκτα με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που συντελέστηκαν στον ελληνικό χώρο. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώθηκαν τα Ν.Ε. ως γνωστικό αντικείμενο του Αναλυτικού Προγράμματος (Α.Π.) δεν είναι παρά αποτέλεσμα των ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη των Αναλυτικών Προγραμμάτων²³ για τα Ν.Ε και των Προκηρύξεων, οι οποίες καθορίζουν την ουσιαστική και την τυπική μορφή των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος των Ν.Ε, δηλαδή τους σκοπούς των Ν.Α. (Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων), τα κριτήρια επιλογής των κειμένων, το θεματικό τους περιεχόμενο, τις γλωσσικές και παιδαγωγικές κατευθύνσεις, την οργάνωση της ύλης, την έκταση του βιβλίου και άλλες τεχνικές ή και αισθητικές προδιαγραφές.²⁴

Παρατηρούμε πως, σύμφωνα με τα Αναλυτικά Προγράμματα, το μάθημα των Νέων Ελληνικών στον Μεσοπόλεμο στοχεύει στη γλωσσική ανάπτυξη, την ηθική αγωγή και την καλαισθητική καλλιέργεια, με τη λογοτεχνία, το θέατρο και τα μεταφρασμένα έργα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας. Τα θέματα που διδάσκονται οι μαθητές αφορούν την εθνική ζωή, την οικογενειακή ζωή τη θρησκευτική πίστη, τη φύση και τον ελληνικό πολιτισμό. Οι ασκήσεις είναι γραπτές και προφορικές και δίνεται έμφαση στην αφήγηση βιωμάτων και στη συγγραφή βιογραφιών και μάλιστα με τη συνδρομή της Ιστορίας, όταν πρόκειται για ιστορικά πρόσωπα. Ο στόχος της εκπαίδευσης είναι θησοπλαστικός, η «εθνοπρεπής» μόρφωση, δηλαδή η διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης ηθικής συμπεριφοράς και εθνικής συνείδησης. Ειδικότερα, στα σχολεία με συγκεκριμένο προσανατολισμό δίνεται έμφαση στα ανάλογα θέματα ειδικού ενδιαφέροντος. Στις εμπορικές σχολές, για παράδειγμα, δίνεται έμφαση σε οικονομικά θέματα, ενώ στα σχολεία θηλέων δίνεται έμφαση στην προετοιμασία των μαθητριών στον ρόλο της γυναίκας που απαιτούσε η εποχή, δηλαδή την αφοσίωσή της στην οικογένεια. Ο προκαθορισμένος ρόλος των δύο φύλων διαμορφώνει σαφείς έμφυλες ταυτότητες μέσα σε προδιαγεγραμμένα εκπαιδευτικά και ηθικά πλαίσια. Στα Αναλυτικά Προγράμματα του 1932 δίνεται έμφαση στην νεοελληνική γλώσσα και ειδικότερα στην «καθαρότητα της γλώσσας» και προτείνεται ο συσχετισμός της Ιστορίας της Λογοτεχνίας και της γλώσσας με την Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και την Ελληνική Ιστορία. Προβλέπεται η διδασκαλία ελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων και η βαθμιαία εμβάθυνση στη γνώση καθαρεύουσας και δημοτικής, η οποία χαρακτηρίζεται «μητρική γλώσσα». Έτσι, αποτυπώνεται το εκσυγχρονιστικό πνεύμα της μεταρρύθμισης του 1929.

Τα εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων είναι ανθολογίες με κείμενα ετερόκλητα (δημοσιογραφικά, ιστοριογραφικά, πολιτικά, λογοτεχνικά, φιλολογικά). Εγκρίθηκαν και κυκλοφόρησαν στο πλαίσιο των παρακάτω οκτώ σειρών: 1) 1884-1909, 2) 1909-1913, 3) 1913-1917, 4) 1917-1929/30, 5) 1929/30-1938, 6) 1938-1950, 7) 1950-1956/7 και 8) 1956/7-1977/9. Σε αυτά της τέταρτης σειράς (1917-1929) παρατηρείται μια αξιοπρόσεκτη αλλαγή ως προς τη σύνθεση και το πνεύμα τους, χωρίς όμως να μπορεί να γί-

²³ ΙΕΠ, ψηφιακό αποθετήριο, ιστορική συλλογή, προγράμματα σπουδών, διαθέσιμο στο: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/curricula/index.html?page=24&q=>, ανακτήθηκε στις 25 Μαρτίου 2020.

²⁴ ΙΕΠ, http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_006.html?prev=true, ανακτήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2023.

νει λόγος για νέα αντίληψη. Η προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με κρατικούς λειτουργούς τα κύρια στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Δ. Γληνό, Αλ. Δελμούζο, Μ. Τριανταφυλλίδη) αποτυπώνεται εν μέρει στα N.A. Τα μορφωτικά αγαθά που προσφέρουν είναι περισσότερα και η ποιότητά τους καλύτερη. Το περιεχόμενό τους πλουντίζεται με κείμενα ποιητικά και πεζά γραμμένα πια στη δημοτική. Τα ιστορικά και τα αρχαιογνωστικά κείμενα συναγωνίζονται με τα καθαυτό λογοτεχνικά έργα. Στη συνέχεια, με βάση νέο Α.Π. στο οποίο εγγράφεται το πνεύμα της αστικής, φιλελεύθερης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929, συντάσσεται η πέμπτη σειρά N.A. (1929/30-1938). Από αυτά τα βιβλία ορισμένα διατηρούν τα βασικά στοιχεία της διαμορφωμένης παράδοσης. Άλλα, αντίθετα, προσπαθούν να εκφράσουν το προοδευτικό πνεύμα της μεταρρύθμισης με φανερές τις επιδράσεις από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Η σύνταξη αυτών των προοδευτικών εγχειριδίων (συγγραφείς τους οι Η. Βουτιερίδης, Ζ. Παπαντωνίου, Ν. Έλατος, Α. Ταμπακούλου, Ε. Ουράνη, Λ. Κόττου, Ι. Πολέμης κ.ά.) αποτελεί τομή για την ιστορία του μαθήματος των Νέων Ελληνικών. Αργότερα, το 1937, υπό το καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936, ιδρύεται ο Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων. Τα N.A. που εκδίδονται (έκτη σειρά: 1938-1950) δεν είναι παρά εγχειρίδια πολιτικής προπαγάνδας του δικτατορικού καθεστώτος. Επιπρόσθετα, ενισχύεται η ανθολόγηση κειμένων με ιστορικό και εθνικό χαρακτήρα. Έτσι, η διδασκαλία των Νέων Ελληνικών μένει εξ αρχής εγκλωβισμένη και περιορίζεται στη διδασκαλία των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων ως τελικών προϊόντων των Α.Π. και των Προκηρύξεων που υποτάσσονται στις ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής τους.²⁵ Οι Προκηρύξεις για την περίοδο του Μεσοπολέμου δημοσιεύτηκαν σε πέντε ΦΕΚ (ΦΕΚ 11/1929, ΦΕΚ 52/1938, ΦΕΚ 23/1939, ΦΕΚ 301/1939, ΦΕΚ 51/1040), από τα οποία το πρώτο ενδεικτικά αναφέρει ότι «τα λογοτεχνήματα των συλλογών δεν πρέπει να προσκρούουν εις το θρησκευτικόν, εθνικόν και ηθικόν συναίσθημα της Ελληνικής κοινωνίας» και, συσχετίζοντας τα διδακτικά μαθήματα ως προς το περιεχόμενο, προσδιορίζει «ιδίως προς τα μαθήματα τα αποτελούντα τον πυρήνα του διδακτικού προγράμματος, τα θρησκευτικά δηλ., τα αρχαία Ελληνικά και την Ιστορίαν».²⁶ Το σχολικό βιβλίο, επομένως, μπορεί να φανερώσει πολλά, όχι μόνο για το εκπαιδευτικό, αλλά και για το ευρύτερο κοινωνικό και εθνικό μας παρελθόν, διότι αποτυπώνει ευκρινέστερα τόσο τις εμπεδωμένες νοοτροπίες όσο και τις διακυμάνσεις της πολιτικής.²⁷

Τα κείμενα που μελετήθηκαν -δεκαεπτά τον αριθμό, ενώ, συνυπολογίζοντας τις επαναλήψεις τους, ανθολογούνται τουλάχιστον είκοσι τρεις φορές- ανθολογούνται στα εγχειρίδια από το 1920 έως και το 1939 από τους: Αλέξανδρο Σαρή, Νικόλαο Μπέρτο, Μιχαήλ Οικονόμου, Ηλία Βουτιερίδη, Νώντα Έλατο, Δημήτριο Κοντογιάννη, Νικόλαο Κοντόπουλο, Κωνσταντίνο Ρωμαίο. Διδάσκονται κυρίως στην Α' και Β' τάξη της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αλλά και σε μεγαλύτερες τάξεις. Παρατίθενται στη συνέχεια αποσπάσματα των ανθολογούμενων κειμένων, όπου ανιχνεύεται πλήθος χαρακτηριστικών τα οποία συγκροτούν την εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια του Μεσοπολέμου.

²⁵ ΙΕΠ, http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/page_007.html, ανακτήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2023.

²⁶ Χρυσάνθη Κουμπάρου-Χανιώτη, «Τα σχολικά εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων στη Μέση Εκπαίδευση και η ιδεολογία τους (1917-1977)» (Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φ.Π.Ψ., Αθήνα: εκδ. Εκτυπωτικό Κέντρο Πανεπιστημίου Αθηνών, 2000).

²⁷ ΙΕΠ, <http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/presentation/index.html>, ανακτήθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2023.

Βιογραφία τοῦ Ἐρεχθείου, Αλέξ. Ραγκαβής

- Α! τότε ἀλλάζει, ἀπεκρίθη ὁ Κέκροψ, καὶ τότε τὸ μόνον ὃ δύναμαι νά εἴπω εἶναι ὅτι ἡ γῆ αὕτη εἶναι ίδική σᾶς καὶ ουχὶ ἰδικὴ μοῦ. Ἀλλά τίνος τῶν δύο, πῶς θέλετε νά τό κρίνω ἐγώ ὁ θνητός;
- (Ποσειδών) Εἰς τά ύγρά νῶτα μου τῇ φέρω θησαυρούς ἀπό περάτων τῆς γῆς, εἴπεν ὁ Ποσειδών, καὶ τῇ παρασκευάζω τάς ὁδούς τῆς δόξης καὶ τῆς ἴσχύος τῆς.
- (Αθηνά) Ἐγώ, ύπέλαβεν ἡ Ἀθηνᾶ, τῆς δίδω τήν ἀνδρείαν εἰς τοὺς πολέμους καὶ τήν σύνεσιν εἰς τάς βουλάς, ἥτις σώζει καὶ μεγαλύνει τάς πόλεις.

Καί διά τῆς τριαίνης του ἔπληξε βιαίως τὸν ξηρόν βράχον (ο Ποσειδώνας). Ὁ δέ βράχος ἐσείσθη σφοδρῶς, καὶ ἐσχίσθη δίχα, καὶ ἡ τρίαινα ἐβυθίσθη μέχρι τῶν σπλάνων τῆς γῆς καὶ ἀνέῳξε φρέαρ πλησθέν үδατος, ὅπερ ἐβόα διά τῆς μεγάλης φωνῆς τῆς θαλάσσης. Τότε ἡ Ἀθηνᾶ ἐκτύπησε καὶ αὐτή τήν γῆν διά τοῦ ποδός της, καὶ ἀμέσως ἀνεφύη ὡς πηχυαῖς θαλλός ἐλαίας, ὄστις, ταχέως βλαστάνων, ηὕξησεν εἰς εὐθαλές καὶ πολύκαρπον δένδρον... οἱ καρποί ὠριμάσαντες ἀπό πρασίνων ἔγειναν μέλανες, καὶ ἡ Ἀθηνά ἔδωσε καὶ ἐκ δευτέρου καρπόν εἰς τὸν Κέκροπα [...] καὶ ἡ πλάστιγξ τῆς κρίσεώς του ἀπό τοῦ Ποσειδώνος, πρός ὃν εἶχεν ἐντελῶς κλίνει, ἥρχισεν ἥδη ἀδιοράτως νά τρέπηται κατ' ἐναντίον διεύθυνσιν.²⁸

Το κείμενο κάνει λόγο για την φιλονικία Αθηνάς και Ποσειδώνα για τη θεϊκή προστασία της πόλης, με κριτή τον μυθικό ιδρυτή της πρώτης πόλης των Αθηνών, τον Κέκροπα. Την απόδοση της πόλης αποφασίζει ο μυθικός βασιλιάς και προτάσσεται η θεά Αθηνά από τον θεό Ποσειδώνα. Το χτύπημα στη γη από τον Ποσειδώνα και την Αθηνά, με αποτέλεσμα την ανάδυση κύματος αλμυρού νερού και του δέντρου της ελιάς αντίστοιχα, με θαυματουργικό τρόπο, φανερώνει την υπερφυσική θεϊκή δύναμη που προστάτευε και ενίσχυε αυτή την πόλη. Η απόδοση της πόλης στην Αθηνά, στη συνέχεια, με κριτήριο το δώρο της, την ελιά, αποτελεί υπόσχεση και προσδοκία για δόξα και ευτυχία για τους κατοίκους της. Η Αθήνα αποτέλεσε το σύμβολο του αρχαίου κόσμου, στην οποία γεννήθηκε το αρχαιοελληνικό πνεύμα και μεγαλείο. Επομένως, αξίζει αυτή η πόλη να περιβληθεί με τον μύθο της θεϊκής προστασίας, γεγονός που προοιωνίζει τη λαμπρή πορεία της στο χρόνο.

Τί εἰν' ἡ πατρίδα μας, Ιωάννης Πολέμης

Μήν εἶναι τάχατε τά ἐρειπωμένα
Ἄρχαῖα μνημεῖα της, χρυσή στολή
Ποῦ ἡ τέχνη ἐφόρεσε, καὶ τό καθένα
Μιά δόξα ἀθάνατη ἀντιλαλεῖ,²⁹

Ο ποιητικός λόγος υμνεί με την απαραίτητη παραδοσιακή ρυθμική ομοιοκαταληξία τα αρχαία μνημεία, που αποτελούν τεκμήρια για την πατρίδα, τη σύγχρονη Ελλάδα, ώστε να νιώσουν υπερήφανα τα παιδιά της. Αυτή η περηφάνεια στη σύγχρονη εποχή του ποιητικού υποκειμένου απορρέει από το πλήθος των μνημείων, των δημιουργημάτων της τέχνης, τις ηθικές αξίες και τη δόξα που επιβιώνουν από την αρχαιότητα μέχρι και στο παρόν.

²⁸ Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Τέτραταξίων Γυμνασίων καὶ τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσεως* (Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1923), 39-41.

²⁹ Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Ελληνικῶν Σχολείων μετ' εικόνων καὶ τῶν προσωπογραφιῶν τῶν συγγραφέων* (Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1922), 144 και Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Ελληνικῶν Σχολείων*, 1^η έκδ. (Αθήνα: Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1928), 163.

‘Ο Ναός τοῦ Ολυμπίου Διός καὶ αἱ Ἀθῆναι τοῦ Ἀδριανοῦ, Γρ. Ξενόπουλος

Πόλιν τόσον περικαλλή καὶ τόσον ἔνδοξον εἰς ἀναμνήσεις ὅσο ἡσαν αἱ Ἀθῆναι κατά τούς πρώτους αἰώνας μετά Χριστόν δέν εἶχε ὄλλη ἀρχαιότης. Φαίνεται δέ ὅτι τὸ θαῦμα τῆς συγκεντρώσεως τόσων ώραίων οἰκοδομῶν καὶ καλλιτεχνημάτων μόνον μίαν φοράν ἔγινεν εἰς τόν κόσμον!³⁰

Η αρχαιοελληνική τέχνη προβάλλεται σε αρκετά κείμενα ως αντανάκλαση της δόξας της Αθήνας, της πόλης που δημιούργησε και ανάδειξε τα απαράμιλλης αξίας καλλιτεχνικά δημιουργήματα, σε μία σύνθεση όπου η υλικότητα συνδέεται με την πνευματική δημιουργία. Η βεβαιότητα πως μόνον μίαν φοράν ἔγινεν εἰς τόν κόσμον η συγκέντρωση τόσο ομορφων καλλιτεχνικών δημιουργημάτων οδηγεί στην παραδοχή της μοναδικότητας αυτής της πόλης, από την οποία υπονοείται η καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων, ενώ τα δημιουργήματα αυτά οι σύγχρονοι Έλληνες τα θεωρούν δική τους κληρονομιά. Η ιδέα αυτή της σύνδεσης της Νεότερης με την Αρχαία Ελλάδα υποδηλώνεται με τη χρήση της καθαρεύουσας, της γλώσσας που παραπέμπει στην αρχαία ελληνική γλώσσα.

‘Ο Ἐρμῆς τοῦ Πραξιτέλους, Ν. Γ. Πολίτης

Δέν ἐκδηλοῦται ἐν ταῖς ὁλίγαις ταύταις λέξεσιν οὔτε ὁ θαυμασμός, ὁ ὑπεμφαινόμενος ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ χρυσελεφαντίνου Διός τοῦ Φειδίου, οὔτε ὁ τῆς παλιᾶς ἀρχαιότητος σεβασμός, ὁ παρορμήσας τόν περιηγητήν εἰς λεπτομερήν ἐξήγησιν τῶν ἐν τῇ λάρνακι τῶν Κυψελιδῶν ζωδίων.³¹

Η λεπτομερής περιγραφή ενός ξεχωριστού έργου γλυπτικής αναδεικνύει την εξαιρετική αρχαία ελληνική τέχνη. Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης, Λαογράφος και Γενικός Επιθεωρητής δημοτικής εκπαίδευσεως (1886-1887), ο οποίος εισήγαγε το μάθημα των Νέων Ελληνικών στο σχολείο, δηλώνει τον ανυπόκριτο θαυμασμό του για τα αρχαιοελληνικά έργα γλυπτικής τέχνης, σε ένα κείμενο με εξαιρετικό χειρισμό της καθαρεύουσας, γλώσσας που εγκαθιδρύεται ως τεκμήριο σύνδεσης με την αρχαιότητα και μάλιστα διατυπωμένης από έναν επιστήμονα, του οποίου ο λόγος ἔχει εγκυρότητα.

‘Ο χρυσοῦς αἰών τῶν Ἀθηναίων, Κ. Παπαρρηγόπουλος

[...] αὐτῇ εἶχε κατορθώσει νά ύπαγαγή ύφ' ἐαυτήν μέγα τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους μέρος λαμπρά εἰκόνα τοῦ κράτους κατέλιπεν εἰς τούς μεταγενεστέρους. Τοιαύτη οὖσα ἡ πόλις.³²

Ο ύμνος της αρχαίας Αθήνας και συνακόλουθα του αρχαίου κόσμου διατυπώνεται και στο παραπάνω κείμενο. Γράφεται για τον Ἐπιτάφιο Λόγο του Περικλή, όπου υμνούνται η Αθήνα και η Δημοκρατία, οι δημιουργοί των λαμπρών οικοδομημάτων και των υψηλών αξιών που υπηρετούσαν οι αρχαίοι Αθηναίοι. Ο Ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, στοχεύοντας στη δημιουργία της αντίληψης ενός ενιαίου ελληνικού ἔθνους, με τις απαρχές του να εντοπίζονται στην αρχαιότητα, με εύγλωττο τρόπο και σαφή διατύπωση κατευθύνει τον αναγνώστη του προς αυτή την παραδοχή. Επιπλέον, αυτές οι απαρχές περιβάλλονται με αίγλη μοναδική και αξεπέραστη στους αιώνες, η οποία καθιστά σπουδαίο και μοναδικό και

³⁰ Νικόλαος Μπέρτος, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Β' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, 3^η έκδ. (Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1920), 78.

³¹ Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καὶ τῆς ἀντίστοιχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσεως*, 4^η εκδ. (Αθήνα: Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1926), 26 και Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1928), 26.

³² Μιχαήλ Οικονόμου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τήν Α' τάξιν τῶν Ἐξαταξίων Γυμνασίων* (Αθήνα: Ιωάννης Κολλάρος, 1931), 5.

το σύγχρονο ελληνικό έθνος. Ο έπαινος αυτός της Αθηναϊκής δημοκρατίας υπονοεί την συγκριτική υπεροχή του Βενιζέλου έναντι των αντιβενιζελικών, καθώς η δοκιμασία του εθνικού διχασμού είχε αφήσει βαριά τη σκιά του στον πολιτικό χώρο, άποψη που κρίνεται αναγκαίο να ακουστεί στη διάρκεια της τετραετίας του Βενιζέλου που διδάσκεται το κείμενο.

΄Η Όλυμπία, Ν. Γ. Πολίτου

΄Ο θρησκευτικός φανατισμός, ή άμαθεια, ή άπληστία και άπειροκαλία τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶχον τήν δύναμιν ν' ἀπεργασθῶσι τηλικαύτην καταστροφήν. ᾖπρεπε νά συνεπικουρήσωσι καί τά στοιχεία τῆς φύσεως [...] Τά περισσότερα ἐκ τῆς καταστροφῆς λείψανα, ὅσα ἀνεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ [...] πολυτιμότατα, πολλὰ διδάσκοντα καί καθοδηγοῦντα ἡμᾶς εἰς τήν ἔρευναν οὐ μόνο τῆς ἀρχαίας Όλυμπίας, ἀλλά καί τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.³³

Η περιγραφή της φυσικής ομορφιάς και της αρχαιολογικής αξίας της περιοχής Ολυμπίας τονίζει τη μοναδικότητα της αρχαίας Ελλάδας, με εμφανή τη διάθεση να γίνει η σύνδεση του φυσικού χώρου με το ολυμπιακό ιδεώδες, μια σπουδαία ηθική αξία με την οποία οφείλουν να εμφορούνται οι νεαροί μαθητές και μαθήτριες. Η καταστροφή των μνημείων από φυσικούς λόγους θλίβει τον Νικόλαο Γ. Πολίτη, αλλά η ανασκαφή και η εξεύρεση υπολειμμάτων αυτών των μνημείων αποτελούν πολυτιμότατα ευρήματα. Προβάλλεται, έτσι, άλλη μία αξία του αρχαίου ελληνικού κόσμου, το αθλητικό ιδεώδες, που εμπνέει και τον σύγχρονο κόσμο.

΄Η πομπή τῶν Παναθηναίων, Χρήστος Τσούντας (αρχαιολόγος)

Οἱ Ἀθηναῖοι ἐφιλοτιμήθησαν νά καταστήσουν τήν ἐορτήν τῶν Παναθηναίων ὅσον τό δυνατόν λαμπροτέραν καί μεγαλοπρεπεστέραν.³⁴

Η περιγραφή της γιορτής των Παναθηναίων προβάλλει, επίσης, το αρχαίο ελληνικό μεγαλείο, καθώς τονίζεται η μεγαλοπρέπεια της ιερής εορτής. Το κείμενο, γραμμένο από τον αρχαιολόγο Χρήστο Τσούντα, ο οποίος προσδίδει το τεκμήριο της εγκυρότητας των λεγομένων του, ανθολογείται τρεις φορές στις δύο δεκαετίες του Μεσοπολέμου, επαληθεύοντας την προθετικότητα της εποχής για προβολή του αρχαίου κόσμου.

Παρατηρήσεις περί τῶν μηδικῶν πολέμων, Κ. Παπαρρηγόπουλος

΄Ἐκ τῶν πολέμων τούτων, ὁ μᾶλλον λόγου ἄξιος ως πρός τήν τύχην τοῦ τε Ἑλληνικοῦ ἔθνους καί ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος ὑπῆρξε βεβαίως ὁ ἐν τῇ κυρίως Ἐλλάδι διεξαχθείς. Οἱ Ἑλληνες ὑπερίσχυσαν διά τήν ἡθικήν αὐτῶν δύναμιν [...] ἐθυσίασαν προθύμως ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας τήν ἐστίαν αὐτῶν καί τήν περιουσίαν. [...] Ὄταν ἐνθυμηθῶμεν τήν ἀναρίθμητον κατά γῆν καί κατά θάλασσαν δύναμιν, την ὄποιαν ὁ Ξέρξης ἐπήγαγε κατά τῆς Ἐλλάδος. [...] πρωτίστη και κυριωτάτη αἰτία τῆς ἥττης τῶν Περσῶν ἦτο ἡ εὐήθεια, ἡ δειλία καί ἡ οἰκτρά ἀνικανότης τοῦ Ξέρξου, ἥτις ἀπέβη τόσῳ μᾶλλον ὀλεθρίᾳ ὅσφη ἡ θέλησις αὐτοῦ ἦτο παντοδύναμος. [...] ἐν ἔτῃ 480 οἱ Πέρσαι εἶχον τό δυστύχημα νά ἄγωνται ὑπό ἡγεμόνος ἀσθενεστάτου, οἱ Ἑλληνες ἀνέδειξαν ἐξεναντίας τότε ἔνα τῶν μᾶλλον μεγαλεπηβόλων καί πολυμηχάνων ἀνδρῶν, ἐξ ὅσων ἀναφέρει ἡ ἱστορία, ὅστις κατώρθωσε, κατά την κρίσιμον τοῦ ἀγῶνος στιγμήν, νά καταναγκάσῃ εἰς ἔνωσιν ὄλας τάς διαφωνούσας θελήσεις και νά ὑπαγάγη αὐτάς ὑπό τήν ὑπερτάτης ἐαυτοῦ ἀρχήν. [...] Ἐν ἐνί λόγῳ οἱ Ἑλληνες [...] ὑπερίσχυσαν διά τάν ἡθικήν αὐτῶν δύναμιν, ἵς ἔνεκα παρήγαγον ἡγεμόνα ἔξοχον, ἐθυσίασαν

³³ Οικονόμου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα*, 8.

³⁴ Σαρῆς, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1928), 35· Οικονόμου, *Νεοελληνικά αναγνώσματα*, 12· Δημήτης Κοντογιάννης, Νικόλαος Κοντόπουλος, Μιχαήλ Οικονόμου και Κωνσταντίνος Ρωμαίος, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τήν A' τάξιν τῶν Ὀκταταξίων Γυμνασίων, Πενταταξίων Προγymnασίων και Ἀστικῶν Σχολείων* (Αθήνα: ΟΕΣΒ, 1938), 41.

προθύμως ύπέρ τῆς ἐλευθερίας τήν ἔστιαν αὐτῶν καὶ τήν περιουσίαν καὶ διωργάνωσαν τήν πρώτην τακτικήν στρατιωτικήν δύναμιν, ἡς μνημονεύει ἡ ιστορία. Ἐνώ οἱ Πέρσαι, ἐρειδόμενοι εἰς μόνην τήν ὑλικήν, τήν κτηνώδη δύναμιν, ἐφάνησαν, [...] τά ἀκροθίνια ταῦτα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἵνα εἰς ταῦτα μόνα περιορισθῶμεν, δέν ἦτο πιθανόν νά παραχθῶσιν ἄνευ τῆς τῶν Ἀθηναίων ἡγεμονίας.³⁵

Ο θαυμασμός και η υπερηφάνεια για τον αρχαίο κόσμο μεγεθύνονται κάτω από το πρίσμα των μηδικών πολέμων για τη θέαση αυτής της εποχής. Οι παρατηρήσεις του Ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, συγγραφέα ενός κειμένου όπου τονίζεται ο ηρωισμός και η εξυπνάδα των Ελλήνων πολεμιστών, δημιουργούν το πλαίσιο για να προβληθεί ο αρχαίος ελληνικός κόσμος μια συλλογικότητα που έδρασε για έναν κοινό σκοπό, την ελευθερία, και να ονομάσει αυτή τη συλλογικότητα «έθνος». Πιο συγκεκριμένα, αναφερόμενος γενικά στους Περσικούς πολέμους και ειδικά στη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ., επαινεί τις αρετές που επέδειξαν οι Έλληνες, δηλαδή την ηθική δύναμη, την αυτοθυσία, την οργανωτικότητα, που έσωσαν την Ελλάδα αλλά και ολόκληρη την ανθρωπότητα, με μια νίκη που έκρινε τήν τύχην τοῦ τε ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ δλης τῆς ἀνθρωπότητος. Ειδικότερα, επαινεί την εξυπνάδα του ἀξιού αρχηγού τους, του Θεμιστοκλή, συγκρίνοντάς τον με τον Ξέρξη στον οποίο καταλογίζει ευήθεια, δειλία και ανικανότητα. Παρατηρούμε πως ο ιστορικός περιγράφει και την εικόνα του «εθνικού ἀλλου», μέσα από την οποία προκύπτει συγκριτικά ανώτερος ο εθνικός εαυτός. Η ελληνική υπεροχή είναι αναμφισβήτητη, καθώς ο εθνικός ἀλλος παρουσιάζεται ισχυρός βέβαια, αλλά ο εθνικός εαυτός βασίζεται στην ηθική δύναμη και στη θέληση για ελευθερία και όχι στη δύναμη της βίας, όπως ο εθνικός ἀλλος. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προσπαθεί να υποβάλλει με το κείμενό του, που ανθολογείται κατ' επανάληψη στον Μεσοπόλεμο, το σύγχρονο ελληνικό ἔθνος του 19^{ου} και αρχών του 20^{ου} αιώνα ως προαιώνια ύπαρξη και να εξασφαλίζει τη βεβαιότητα της διάρκειας και ενότητας που έχει ανάγκη για την παγίωσή του στο παρόν. Παράλληλα, τονίζει τις αξίες της ελευθερίας και του συλλογικού ἀγώνα για την πραγμάτωση αυτής της ενότητας, η οποία αποτελεί ζητούμενο την εποχή του ταραγμένου Μεσοπολέμου.

Εἰς τήν θάλασσαν τῆς Σαλαμίνος, Αχιλλέας Παράσχος

Πώς γιγαντεύεται ἡ ψυχή σέ τοῦτα τά πελάγη!
Ἀνδρειεύεται, παίρνει καρδιά καὶ σ' ἄλλα χρόνια πάγει
Τές μέρες ποϊβρα τές δειλές ξεχνῶ σ' αὐτά τά μέρη,
Καί ναύτης τοῦ Θεμιστοκλῆ, κρατῶ κουπί στό χέρι
Καί τούς Περσιάνους πολεμῶ καὶ πνίγω στήν ἀγκάλη,
Σ' αὐτά τά ἴδια κύματα, σ' αὐτό τό περιγιάλι!³⁶

Ο ποιητικός λόγος με τον γλωσσικό πλούτο και τη ρητορεία που τον εφοδιάζει ο Ρομαντισμός της Αθηναϊκής Σχολής του 19^{ου} αιώνα, τελευταίος εκπρόσωπος της οποίας είναι ο ποιητής Αχιλλέας Παράσχος, περιγράφει παραστατικά τον ηρωισμό των αρχαίων Ελλήνων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και υποβάλλει το αίσθημα υπερηφάνειας στους αναγνώστες του. Το ποιητικό υποκείμενο, ως γνήσιος υποστηρικτής του Ρομαντισμού που εκθειάζει την αγάπη στην πατρίδα και την αυτοθυσία για την ελευθερία, μεταφέρεται στη ναυμαχία της Σαλαμίνας και συμμετέχει στο ένδοξο γεγονός παλεύοντας με τα κύματα

³⁵ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1923), 137-141· Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 114-118· Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1928), 114-118.

³⁶ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 202.

και τους Πέρσες. Η παραστατική περιγραφή με τον κυματιστό ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο και τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία αναπαριστά τη ναυμαχία και τη γενναία σύμπραξη των Ελλήνων σε αυτή. Το ποίημα ανθολογείται στο ίδιο εγχειρίδιο όπου ανθολογείται και το παρακάτω κείμενο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, επομένως η εμπέδωση της υπεροχής της αρχαιότητας από τους μαθητές και τις μαθήτριες επιδιώκεται με την παρουσίαση του γεγονότος από τον ιστορικό αλλά και τον ποιητικό λόγο.

‘Ο Θεμιστοκλής καί ὁ Ἀριστείδης, Κ. Παπαρρηγόπουλος

‘Ο Θεμιστοκλής ἥτο ἐκ τῶν σπανιωτάτων ἐκείνων ἀνθρώπων τοὺς ὅποίους ἡ φύσις αὐτῇ λαμβάνει τὸν κόπον νά γεννήσῃ ἐτοίμους εἰς τὸ νά μεγαλουργήσωσι. Διότι οὐχὶ διὰ παιδείας τινός καὶ πείρας ἀνθρωπίνης, ἀλλὰ δι’ ἐμφύτου συνέσεως διέκρινεν ἀμέσως τάς τε παρούσας περιπλοκάς καὶ μελλούσας δυσκολίας [...]’ Ο Αριστείδης ἥτο ἀνήρ γενναῖος, ἔμπειρος, φιλόπατρις, ὅστις ἔπραττεν ὅ, τι ἐνόμιζεν ἐκάστοτε καθῆκον αὐτοῦ [...].³⁷

Η προβολή προσωπικοτήτων της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, που γεννούν περηφάνεια για το αρχαιοελληνικό παρελθόν είναι η επιλογή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, για να τονώσει την ιστορική συνείδηση των νεαρών αποδεκτών για την αρχαία και κατά συνέπεια την σύγχρονη Ελλάδα. Επιλέγει τον Θεμιστοκλή και τον Αριστείδη, γνωστές από το μάθημα της Ιστορίας προσωπικότητες, γηγετικές μορφές στην Ιστορία του αρχαίου κόσμου, επάξιους εκπρόσωπους αυτού του κόσμου, τον οποίο εμπλούτισαν με το έργο τους, και τους προβάλλει στους μαθητές και τις μαθήτριες ως πρότυπα σύνεσης και φιλοπατρίας.

‘Η καταδίκη τῶν ἐν Ἀργινούσαις στρατηγῶν, Σπυρ. Λάμπρου

‘Η ἐν Ἀργινούσαις νίκη ὑπῆρχε μία τῶν ἐπιφανεστάτων διά τοὺς Ἀθηναίους. Ἀλλά δυστυχῶς ἀντί νά δοξάσῃ τὴν πόλιν, κατήσχυνεν αὐτήν. [...]’ Εθος ίερόν ὑπῆρχε παρά τοῖς “Ἐλλησι νά μή μένωσι ἄταφα τά πτώματα τῶν νεκρῶν. Ἡ περί τῶν ἀποιχομένων θρησκευτική αὕτη φροντίς ἥτο ἐπιβληκωτέρα ὅταν οἱ θανόντες εἶχον πέσει μαχόμενοι ὑπέρ πατρίδος.³⁸

Η νίκη των Αθηναίων στις Αργινούσες, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, επισκιάζεται από την σκληρή τιμωρία που επιβλήθηκε στους νικητές στρατηγούς, καθώς δεν σεβάστηκαν τον ηθικό νόμο της περισυλλογής των νεκρών της ναυμαχίας. Παράλληλα, τονίζεται ο ηρωισμός των νεκρών που σκοτώθηκαν για την πατρίδα τους, γεγονός που τους καθιστά σύμβολα πατριωτισμού ἄξια για μίμηση. Η ηθική ακεραιότητα που επιβάλλει την τιμωρία των στρατηγών αποτελεί μια ακόμη αρχαιοελληνική ἄξια και συμπληρώνει το μεγαλείο της εποχής.

‘Ο νίος τοῦ Αλεξάνδρου, Αλέξ. Παπαδόπουλος

Η Ρωξάνη μιλά στον γιό της Αλέξανδρο:

- Παιδί μου, σέ λατρεύω, ἀλλά και σέ σέβομαι. Εἰς τάς φλέβας σου ρέει τό εὐγενέστερον ἐλληνικόν αἷμα. Ἔγώ ἐκ τῆς ἴστορίας γνωρίζω μίαν μόνην σελίδα [...] τὴν ὠραιοτέραν [...] εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ πατρός σου, οἱ πόλεμοί του, αἱ κατακτήσεις του, ἡ παντοκρατορία του, ὁ ήρωισμός του. Αἱ ἐκστρατεῖαι τοῦ πατρός σου δεν ἦσαν κατακτήσεις ἐδάφους, ἥτο ἡ νίκη τοῦ πνεύματος ἐναντίον τῆς ὕλης.

- (Κάσσανδρος) Δέν σου τό ἔλεγα; Τό παιδίον δέν εἶναι ἀμαθές, γνωρίζει τήν ἐνδοξότεραν σελίδα τῆς ἐλληνικής ιστορίας.³⁹

³⁷ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1928), 108-112 και Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 108-112.

³⁸ Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 5.

³⁹ Σαρρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1923), 57, 59 και Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα* (1926), 9, 11.

Τό τέλος τοῦ Αλεξάνδρου, Γ. Σωτηριάδης

‘Η ἀνθρωπότης δι’ αὐτοῦ ἡτοιμάσθη πρός ὅλον της τό μέλλον. Ἔως σήμερα ὁ πολιτισμός τοῦ κόσμου εἶναι μιά ἀδιάκοπος συνέχεια τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Μακεδόνος, καί τό μέλλον ἀκόμη ποῖος τάχα γνωρίζει ἀν δέν εἶναι ἡ τελείωσις αὐτοῦ.⁴⁰

Τον ίδιο στόχο, την καλλιέργεια υπερηφάνειας για την Αρχαία Ελλάδα, εξυπηρετεί και η επιλογή δύο κειμένων, σε διαφορετικά εγχειρίδια, όπου προβάλλεται ο Μακεδόνας βασιλιάς Αλέξανδρος ως ο γενναίος Έλληνας που έκανε γνωστό τον ελληνικό πολιτισμό και τις αξίες του στην Ασία, με πρότυπο τον πατέρα του, βασιλιά της Μακεδονίας, Φίλιππο. Η Μακεδονία λειτουργεί ως η φυσική διάδοχος της κλασικής Αθήνας, καθώς τιμά τον ελληνικό πολιτισμό, διαδίδοντάς τον στην Ασία, χάρη στην εκστρατεία των Μακεδόνων του Αλέξανδρου. Έτσι, η Μακεδονία εντάσσεται στην αρχαιοελληνική παράδοση και ο Μέγας Αλέξανδρος συνδέεται με την αρχαία Ελλάδα, γεγονός που προσδίδει δόξα σε αυτή την εποχή. Επιπλέον, εξασφαλίζεται η αδιάκοπη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας δια μέσου των αιώνων, σταθμός της οποίας αποτελεί η εκστρατεία του Αλεξάνδρου, συμβάλλοντας στην αβίαστη μετατόπιση στην επόμενη ιστορική εποχή, τη βυζαντινή.

Οι ‘Έλληνες λόγιοι κατά τήν ἀναγέννησιν τῆς Δύσεως, Ηλ. Βουτιερίδης

Ἀπό τήν διδασκαλίαν τῶν Ἐλλήνων λογίων καὶ ἀπό τά ἐλληνικά χειρόγραφα προῆλθε μέγα μέρος τῆς ἀναδημιουργίας τοῦ λατινικοῦ πνεύματος καὶ πολιτισμοῦ. [...] Αναγκάζονται νά ἀνατρέχουν εἰς τό παρελθόν καὶ νά προσκολλῶνται εἰς τήν ἀρχαίαν παράδοσιν, τῆς ὥποιας τήν πλήρη γνωριμίαν τόσον ἐπιζητεῖ τό ιταλικό πνεῦμα.⁴¹

Η αρχαία ελληνική σκέψη τροφοδοτεί τον λατινικό πολιτισμό, γεγονός που επιβεβαιώνει τη μοναδικότητα και τη διαχρονικότητα της. Υποβάλλεται η ιδέα πως η αρχαία ελληνική γραμματεία συνέβαλλε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην δημιουργία του δυτικού πολιτισμού, ο οποίος αναγνωρίζει την ανωτερότητα του ελληνικού.

‘Ο Έλληνισμός ἐνίκησε τούς νικητάς, Σπ. Λάμπρου, 1892

Ἄλλα κατ’ ὄλιγον τό ρωμαϊκόν πνεῦμα μεταμορφοῦται καὶ ἀναγεννᾶται ὑπό τήν πνοήν τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Η Ἑλλάς γίνεται τό σχολεῖον τῆς Ρώμης [...] ὅπως θαυμάσωσι τ’ ἀρχαῖα μνημεῖα, ὅπως μεταγάγωσι τά ἄνθη τῆς ρητορείας καὶ τῆς ποιήσεως τῶν ἡττηθέντων εἰς τήν πάτριον γῆν τῶν νικητῶν.⁴²

Ο ιστορικός Σπυρίδων Λάμπρου, με γλαφυρό ύφος, χρησιμοποιώντας τα υλικά της λογοτεχνικής έκφρασης, την προσωποποίηση, τό ρωμαϊκόν πνεῦμα μεταμορφοῦται και την μεταφορά, τά ἄνθη τῆς ρητορείας καὶ τῆς ποιήσεως, και με την εγκυρότητα της ιδιότητάς του ως Ιστορικού, τονίζει με ἐκδηλη εθνική υπερηφάνεια την υπεροχή των Ελλήνων ἐναντί των Ρωμαίων. Οι Ρωμαίοι, αν και κατακτητές, δέχθηκαν τον ελληνικό πολιτισμό, αναγνωρίζοντας την ανωτερότητά του, Η Ἑλλάς γίνεται τό σχολεῖον τῆς Ρώμης. Κι εδώ υπάρχει και η εικόνα του ἄλλου, μέσω του οποίου αναδεικνύεται η υπεροχή του εθνικού εαυτού στον πνευματικό τομέα.

⁴⁰ Μιχαήλ Οικονόμου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα B’ Έξαταξίων Γυμνασίων*, 10^η έκδ. (Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος και ΣΙΑ, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1939), 4.

⁴¹ Ηλίας Βουτιερίδης και Νόντας Έλατος, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τήν ΣΤ’ τάξιν τῶν Γυμνασίων* (Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1930), 119.

⁴² Αλέξανδρος Σαρής, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τοὺς μαθητάς τῆς Δ’ τάξεως τῶν Γυμνασίων καὶ τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Έκπαιδεύσεως*, 2^η έκδ. (Αθήνα, Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1932), 5.

Οί Αρχαῖοι (Από το έργο του *Tό ταξίδι μου*), Γ. Ψυχάρης

Δέ μέ μέλλει τώρα νά πεθάνω! Μοῦ φτάνει ἡ ζωή, ἀφοῦ εἶδα τήν Άθήνα. Ἐδῶ γεννήθηκε ὁ κόσμος. Ἐδῶ καὶ στή Ρώμη μορφώθηκε ἡ Ἐβρώπη. Μικρός τόπος καὶ γέμισε τή γίς. Ἀπό δῶ μᾶς ἥρθανε καὶ νοῦς καὶ σκέψη κ' ἰδέες. Αφτή μᾶς ἔκαμε ἀνθρώπους. [...] Μές σ' αὐτή τήν ἀτμόσφαιρα γενιόντανε οἱ φωτερές ἰδέες, βγαίνανε ποίηση καὶ φιλοσοφία. [...] Ἐδῶ ζούσε λαός μοναδικός στήν ιστορία. Ἀλλος δέ θά βρεθῆ πού νά τοῦ μοιάζῃ. Μπορούμε νά τόχουμε κάφκημα καὶ δόξα, μόλον ὅτι καί μεῖς δέ θά τοῦ μοιάζουμε ποτές.⁴³

Ο ύμνος στην αρχαία Αθήνα και η αρχαιολατρεία κορυφώνονται στις διαπιστώσεις του Γιάννη Ψυχάρη, με τις οποίες προβάλλεται και υποβάλλεται ο ανυπόκριτος θαυμασμός του προς τον αρχαίο κόσμο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, την Αθήνα. Εντύπωση προκαλεί η θερμή προσέγγιση της αρχαίας Ελλάδας και η εξύμνηση της αξίας της από έναν υπέρμαχο του δημοτικισμού, καθώς από το λεξιλόγιο και την ορθογραφία του κειμένου διαπιστώνουμε το νεωτερικό πνεύμα του συγγραφέα. Ο πρωτοπόρος δημοτικιστής αναγνωρίζει την ανωτέροτητα του αρχαίου κόσμου και κάνει την διαπίστωση ἀφτή μᾶς ἔκαμε ἀνθρώπους, καὶ μεῖς δέ θά τοῦ μοιάζουμε ποτές, διατυπωμένη σε δημοτική γλώσσα και λόγο ανατρεπτικό για την εποχή του. Η παραδοχή από τον Ψυχάρη της μοναδικότητας των αρχαίων Ελλήνων εξυψώνει τον εθνικό εαντό στον πνευματικό τομέα σε απόλυτο βαθμό, καθώς κατάγεται από αξιοθαύμαστους προγόνους, αναγκαίο πλαίσιο όπου θα προχωρήσει το ελληνικό κράτος μετά τα δεινά της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, παρατηρούμε πως στο μάθημα των Νέων Ελληνικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο, στα κείμενα για γλωσσική μελέτη των μαθητών τα οποία ανθολογήθηκαν στα Νεοελληνική Αναγνώσματα χωρίς να εφαρμόζεται κάποιος λογοτεχνικός κανόνας, η Αρχαία Ελλάδα παρουσιάζεται μοναδική και σπουδαία, σε διάφορες εκφάνσεις της, δηλαδή στην τέχνη, τον πολιτισμό, τα γράμματα, τις πολεμικές επιχειρήσεις. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η Αθήνα αποτελεί το σημείο αναφοράς του αρχαιοελληνικού κόσμου, μέσα στην οποία περικλείεται αυτός ο κόσμος, ενώ απουσιάζουν οι άλλες πόλεις, όπως η Σπάρτη. Το μεγαλείο αυτής της εποχής αναδεικνύεται όχι μόνο μέσα από τα σπουδαία επιτεύγματα, αλλά και από τη σύγκριση με τον εθνικό άλλο, δηλαδή τους Πέρσες και τους Ρωμαίους, εθνοτικές ομάδες που οι αρχαίοι Έλληνες αντιμετώπισαν υπερισχύοντας απέναντί τους, είτε στο πεδίο της μάχης είτε στο πεδίο του πολιτισμού και του πνεύματος. Επιπλέον, παρουσιάζονται προσωπικότητες που άφησαν το στίγμα τους στην Αρχαία Ελληνική Ιστορία, όπως οι Αθηναίοι Θεμιστοκλής και Αριστείδης, καθώς και ο βασιλιάς της Μακεδονίας, Αλέξανδρος. Αξιο λόγου είναι το γεγονός πως συγγραφείς των κειμένων δεν είναι μόνο λογοτέχνες που κινούνται στο χώρο της μυθοπλασίας συνήθως, αλλά και οι Ιστορικοί Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Σπυρίδων Λάμπρου, ο Λαογράφος Νικόλαος Πολίτης και ο Γλωσσολόγος, δημοτικιστής λογοτέχνης Γιάννης Ψυχάρης, οι οποίοι με την επιστημονική τους εγκυρότητα αναπαριστούν πειστικά τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο. Τα εγχειρίδια αποτελούν ανθολογίες που εκδίδονται μέσα στον Μεσοπόλεμο με διαγωνισμό, με κριτήρια που ορίζει το κράτος σύμφωνα με τις πολιτικές του

⁴³ Βουτιερίδης και Έλατος, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα*, 87-90.

επιδιώξεις. Επομένως, τα ανθολογούμενα κείμενα που αναφέρονται στην αρχαία Ελλάδα, αν και ποσοτικά δεν εντυπωσιάζουν και τα περισσότερα επαναλαμβάνονται, καλύπτουν βασικές όψεις του αρχαίου κόσμου, οι οποίες υπηρετούν τον στόχο της δημιουργίας μιας εθνικής και πολιτικής ταυτότητας για τους Έλληνες του Μεσοπολέμου, εποχή που διδάσκονται αυτά τα κείμενα, καθώς ο λόγος των κειμένων δεν ακουγόταν μόνο στη σχολική τάξη αλλά και στο οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών και μαθητριών.

Η Αθήνα προβάλλεται ως το σύμβολο και η συμπερίληψη του αρχαιοελληνικού κόσμου καθώς, ενδεχομένως, καμιά άλλη πόλη δεν διαθέτει στοιχεία παρόμοια με αυτά της Αθήνας. Για παράδειγμα, η αυστηρή στρατιωτική ζωή της Σπάρτης δεν αντέχει τη σύγκριση και υπολείπεται έναντι της πολυεπίπεδης ανάπτυξης και λάμψης της Αθήνας, γι' αυτό ίσως απουσιάζει από τα κείμενα ή διότι οι αξίες που καλλιεργήθηκαν στην Αθήνα είναι αυτές που πρέπει να προβληθούν. Δημιουργεί τα υλικά και ηθικά τεκμήρια της ανωτερότητάς της με έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής, με τη δημοκρατία, τη διαφύλαξη της ελευθερίας με την νικηφόρα απώθηση των Περσών από τον ελλαδικό χώρο, με το αθλητικό ιδεώδες. Ο σπουδαίος αυτός πολιτισμός διαδόθηκε στην Ασία χάρη στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Μακεδόνα βασιλιά, ο οποίος περιβάλλεται με την ίδια αίγλη που συναντάμε στα κείμενα που αφορούν την Αθήνα, καθώς η νικηφόρα εκστρατεία του δημιουργεί ένα οικουμενικό κράτος, με υπόβαθρο τον αθηναϊκό πολιτισμό και τις αξίες του. Διαπιστώνουμε, επομένως, πως η εξύμνηση της ελληνικής αρχαιότητας με την επανάληψη της ιδέας περί μοναδικότητας και ανωτερότητας δημιουργεί μια στερεοτυπική αντίληψη. Η απουσία περιγραφής των διαδικασιών που διαμόρφωσαν τον κλασικό πολιτισμό τον εντάσσει στην κατηγορία του εξωπραγματικού. Έτσι, δημιουργείται η απαίτηση από τα υποκείμενα του παρόντος να παραδεχτούν την ανωτερότητα εκείνης της εποχής και την αναγκαιότητα να φανούν αντάξιοι συνεχιστές της, πραγματώνοντας τις αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της φιλοπατρίας, του συλλογικού αγώνα για το έθνος-κράτος. Αξίες αναγκαίες στον Μεσοπόλεμο, καθώς αυτές ακυρώθηκαν με τον πολιτικό διχασμό και τα πολιτικά διλήμματα με τη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή.

Το ελληνικό έθνος αναδεικνύεται ως έθνος προαιώνιο, με ρίζες που ανιχνεύονται στον ένδοξο αρχαίο κόσμο. Αυτή η αναφορά στην αρχαιότητα αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την καλλιέργεια μιας υπερήφανης εθνικής ταυτότητας και μιας ομογενοποιημένης εθνικής συνείδησης με κοινές ιστορικές μνήμες μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση χιλιάδων χριστιανών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο. Αυτή η επιδίωξη κρίνεται ως πολιτική επιδίωξη στον Μεσοπόλεμο, για την αναδιοργάνωση του κράτους μετά την διάψευση των εθνικών προσδοκιών της Μεγάλης Ιδέας, η οποία ήταν επίσης πολιτική κατασκευής. Έτσι, η ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και η υπέρβαση του μικρασιατικού τραύματος και του πολιτικού διχασμού που βιώνει το σύνολο των Ελλήνων πολιτών αποτελεί πολιτική στόχευση για την εύρυθμη λειτουργία του ελληνικού κράτους μέσα σε νέες κοινωνικές συνθήκες.

Σύμφωνα με τα κείμενα, αυτόν τον ρόλο της εθνικής και πολιτικής αυτοσυνειδησίας των εφήβων και κατ' επέκταση της κοινωνίας αναλαμβάνει η εκπαίδευση. Σε αυτά τα κείμενα, το ελληνικό εθνικό κράτος επιδιώκει την πολιτική, εθνική και συναισθηματική συγκρότηση της κοινότητας και την ομογενοποίηση αυτής με την εθνικοποίηση της Αρχαίας Ελλάδας και τον εγχρονισμό των ηθικών αξιών της στο παρόν του Μεσοπολέμου. Αναδεικνύεται το μάθημα των Νέων Ελληνικών ως ένα εξαιρετικό πεδίο έρευνας για την διαδικασία κατασκευής της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας, αλλά και πρόσληψης της ετερότητας, παράλληλα με το μάθημα της Ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Έφη. «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: ‘εμείς’ και οι ‘άλλοι’». Στο «*Ti είν’ η πατρίδα μας;*»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, επιμ. Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα, 27-45. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.
- Αθανασιάδης, Χάρης. *Τα αποσυρθέντα βιβλία, Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015.
- Βουτιερίδης, Ηλίας, και Νώτας Έλατος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τήν ΣΤ' τάξιν τῶν Γυμνασίων.* Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1930.
- Κόκκινος, Γιώργος, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Μαρία Ματούση. «Ιστορία και λογοτεχνία: Χάδια, χαστούκια και το Χαστουκόδεντρο του Άρη Μαραγκόπουλου». Στο *H δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, επιμ. Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, 153-185. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015.
- Κόκκινος, Γιώργος. *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας: Για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης.* Αθήνα: Μεταίχμιο, 1998.
- Κοντογιάννης, Δημήτης, Νικόλαος Κοντόπουλος, Μιχαήλ Οικονόμου και Κωνσταντίνος Ρωμαίος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τήν Α' τάξιν τῶν Όκταταξίων Γυμνασίων, Πενταταξίων Προγymnasiών καὶ Αστικῶν Σχολείων.* Αθήνα: ΟΕΣΒ, 1938.
- Κουλούρη, Χριστίνα. «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης». Στο *To παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνωστόπουλος, 45-63. Αθήνα: Καστανιώτης, 2017.
- Κουλούρη, Χριστίνα. *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914).* Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988.
- Κουμπάρου-Χανιώτη, Χρυσάνθη. «Τα σχολικά εγχειρίδια των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων στη Μέση Εκπαίδευση και η ιδεολογία τους (1917-1977)». Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φ.Π.Ψ. Αθήνα: εκδ. Εκτυπωτικό Κέντρο Πανεπιστημίου Αθηνών, 2000.
- Λαδογιάννη, Γεωργία. *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα.* Αθήνα: Οδυσσέας, 1983.
- Λιάκος, Αντώνης. «Τι είναι ‘μνήμη’;». Στο *To παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Νίκος Παπαδημητρίου και Άρης Αναγνωστόπουλος, 32-44. Αθήνα: Καστανιώτης, 2017.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος. *Μετά το 1922: η παράταση των διχασμών.* Αθήνα: Πατάκης, 2017.
- Μπέρτος, Νικόλαος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Β' τάξεως τῶν Ελληνικῶν Σχολείων*, 3^η έκδ. Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1920.
- Ναζίδου, Ελεονώρα. *Η ευρωπαϊκότητα εντός της βουλγαρικής βαλακανικότητας. Ο Λιούμπεν Καραβέλωφ, ο φεντεραλισμός και οι Έλληνες.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021.
- Οικονόμου, Μιχαήλ. *Νεοελληνικά άναγνώσματα Β' Έξαταξίων Γυμνασίων*, 10^η έκδ. Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος και ΣΙΑ, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1939.
- Οικονόμου, Μιχαήλ. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τήν Α' τάξιν τῶν Έξαταξίων Γυμνασίων.* Αθήνα: Ιωάννης Κολλάρος, 1931.
- Παληκίδης, Άγγελος. *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2002).* Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 2009.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα. *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο: Η ελληνική δημόσια συζήτηση.* Αθήνα: Ασίνη, 2012.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά άναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καὶ τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Έκπαιδεύσεως.* Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1923.

- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων μετ' εικόνων και τῶν προσωπογραφιῶν τῶν συγγραφέων*. Αθήνα: Μιχαήλ Σ. Ζηκάκης, 1922.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, 1^η έκδ. Αθήνα: Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1928.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α' τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καὶ τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, 4^η εκδ. Αθήνα: Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1926.
- Σαρής, Αλέξανδρος. *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Δ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καὶ τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, 2^η έκδ. Αθήνα, Ιωάννης Ν. Σιδέρης, 1932.
- Σκοπετέα, Έλλη. «Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)». Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 1984.
- Τατά Αρσέλ, Λίμπυ (Ελευθερία). *Με τον διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*. Αθήνα: Κέδρος, 2014.
- Τζιόβας, Δημήτρης. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1989.
- Anderson, Benedict. *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνισμού*. Μτφρ. Πιοθητή Χαντζαρούλα. Αθήνα: Νεφέλη, 1997.
- Brubaker, Rogers. «The Manichean Myth: Rethinking the Distinction between ‘Civic’ and ‘Ethnic’ Nationalism». Στο *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, επιμ. Hanspeter Kriesi, Klaus Armington και Hannes Siegrist, 55-71. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2004.
- Gellner, Ernest. *Εθνη και Εθνικισμός*. Μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992.
- Roshwald, Aviel. «Civic and Ethnic Nationalism». Στο *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Race, Ethnicity and Nationalism*, επιμ. John Stone, Rutledge M. Dennis, Polly S. Rizova, Anthony D. Smith, και Xiaoshuo Hou, 2. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2016.
- Smith, Anthony. *Εθνική ταυτότητα*. Μτφρ. Εύα Πέππα. Αθήνα: Οδυσσέας, 2000.

Διαδικτυακές πηγές

- Αποστολίδου, Βενετία. «Λογοτεχνία και ιστορία. Μια σχέση ιδιαίτερα σημαντική για τη λογοτεχνική εκπαίδευση». Διαθέσιμο στο: http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/assets/img/literature/education/literature_history/apostolidou-literature-history.pdf. Ανακτήθηκε 17 Μαρτίου 2020.
- ΙΕΠ, ψηφιακό αποθετήριο, ιστορική συλλογή <http://e-library.iep.edu.gr/iep/index.html>
- Καργιώτης, Δημήτριος. «Γεωργία Λαδογιάννη, Σκοτεινή ρίζα, Ανθολογία λυρισμού. Τόμος Α' 1900-1940, Τόμος Β' 1940-2000, εκδ. Παπαζήση, 2014, 2016». Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/29854043>. Ανακτήθηκε 28 Ιουνίου 2020.
- Παληκίδης, Άγγελος. «Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας». Στο *Πρακτικά 1^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Λαμία 22-24 Νοεμβρίου 2019. Διαθέσιμο στο (78) (PDF) Η Τοπική Ιστορία στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας (2018-19) | Angelos Palikidis - Academia.edu. Ανακτήθηκε 20 Σεπτεμβρίου 2020.